

dısı da yerine getirebiliyordu. Memlûkler'den itibaren Kudüs'te vali veya nâiblerden başka şeyhülharem veya nâzirü'l-harem adı verilen bir görevli bulunuyordu (Ebü'l-Yümn el-Uleymî, II, 40, 269, 275).

Osmanlılar, Haremeyn'e hâkim olunca idarî yapıda herhangi bir değişiklik yapmamış, Mısır'a bağlı Cidde eyaleti ve Habeş beylerbeyliğiyle Harem-i şerif'in işlerini üstlenen Mekke şeyhülharemligini tesis etmiştir. Mekke'de Osmanlı otoritesi, merkezî hükümetin tayin ettiği şeyhülharemlerle her yıl Mısır'dan gönderilen askerî birlik tarafından, mahallî otorite ise Osmanlı sultanının muvafakatiyle göreve gelen Mekke emirleri vasıtasıyla temsil ediliyordu. Medine'de de Osmanlı otoritesini merkezî hükümetin tayin ettiği şeyhülharemlerle ordu kumandanı temsil ediyor ve bazan bu iki görev tek kişinin uhdesinde bulunabiliyordu. Osmanlı padişahlarının Medine'deki temsilcisi olan şeyhülharem özellikle Mescid-i Nebevî'ye dair işlerden sorumluydu. Bunun yanında Mahmud Çelebi'nin 946'da (1539) Medine surlarını yenilemesinde görüldüğü gibi şehirle ilgili konularla da uğraşıyordu (Ârif Abdülganî, s. 328). XVIII. yüzyıla kadar Cidde sancak beyliğiyle Mekke şeyhülharemligi birlikte tevcih edilirken 1701'den itibaren müstakil olmaktan çıkarılan Habeş eyaleti Cidde sancağı ile birleştirildiğinden Habeş beylerbeyleri aynı zamanda şeyhülharemligi de yürütmeye başlamıştır. Aynı yüzyılda Cidde eyaleti valisi Habeş beylerbeyi ve Mekke şeyhülharemi unvanlarıyla anılıyor, Mekke ve Medine ile birlikte Habeş eyaletine bağlı Sevâkin ve Masava'ı da yönetiyordu. Sekiz yıl süren bir mücadelenin sonunda Vehhâbîler'i Hicaz'dan çıkaran Mehmed Ali Paşa'nın oğulları İbrâhim Paşa ile Tosun Paşa, vezir rütbesiyle bir süre Cidde sancağı ile beraber Habeş eyaleti valiliği ve Mekke şeyhülharemligine tayin edilmişlerdi (BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 55, 2704; nr. 61, 10782; nr. 75, 3745). Tosun Paşa ve İbrâhim Paşa Mekke yanında Medine şeyhülharemligini de üstlenmişlerdi (Ârif Abdülganî, s. 405-407). Büyük devletlerin araya girmesiyle Mısır meselesinin halledilmesinden sonra (1840) Hicaz tekrar Bâbiâli'nin kontrolüne geçince Medine şeyhülharemi öne çıkmıştır. 1864 tarihli Vilâyet Kanunu'na göre vilâyete dönüştürülen Hicaz'da Mekke eyalet merkezi olurken sancak haline getirilen Medine eskiden olduğu gibi şeyhülharemligi de uhdesinde bulunduran bir muhafızın idaresine bırakılmıştır. 21 Muharrem 1284 (25 Mayıs 1867) tarihli hükmü göre Mekke ve Medine şeyhülha-

remlikleri yeniden ayrılmış ve Medine şeyhülharemligine Emin Paşa getirilmiştir (BA, A.MKT. MHM, nr. 382/93, 388/31). 1869'da yapılan yeni bir düzenlemeyle Medine'de şeyhülharemlik ve muhafızlık görevleri birbirinden ayrılmıştır. Vilâyet Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra şeyhülharem tarafından üstlenilen görevlerin bir kısmını Mekke'de kurulan belediye teşkilâtı üstlenmeye başlamış ve dinî işlerde şeyhülharemin yanında Mekke müftüsü ve geç dönemde ortaya çıkan Harem-i şerif müdürleri söz sahibi olmuştur.

Osmanlı idaresinin yerleşmesinde önemli katkıları olan şeyhülharemler kadılık seviyesine ulaşmış ulemâ arasından tayin edilirdi. Bununla birlikte özellikle Medine şeyhülharemleri saray ağalarından seçildiği gibi daha sonra bu görev askerî müşir ve feriklere de verilmiştir (Mir'âtü'l-Haremeyn, I, 76). Medine şeyhülharemi vezir rütbesindeydi. Bazı durumlarda Medine ile ilgili işlerde Mekke şeyhülharemi yetkili kılınırdı. Düzenli maaşları olan şeyhülharemler ilmi faaliyetleri yönlendirir, ihtiyaç sahiplerini tesbit eder ve bunlara tahsisat ayrılmasını teklif ederdi (BA, Cevdet-Maarif, nr. 71, 3508). Medine'de harem ağaları genellikle şeyhülharemligi kendi tekeline almaya çalışmıştır. 20 Muharrem 1012 (30 Haziran 1603) tarihli bir emirde, Budin sınır boylarında sefer hazırlıkları yapan Osmanlı ordusunda ordu şeyhliğine tayin edilen Ebûbekir Efendi'ye zafer kazanıldığı takdirde şeyhülharemlik verileceği ifade edilmiştir (BA, Cevdet-Askerî, nr. 644, 27091). Vezirlikten azledilen Halil Hamîd Paşa'nın Mekke'ye, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran Buşetli ailesinin son temsilcisi Mustafa Paşa'nın Medine'ye şeyhülharem olması örneklerinde görüldüğü gibi merkezden uzaklaştırılmak istenen kişilere de bu görev veriliyordu. Medine şeyhülharemlerinin ilk dönemlerde görev süreleriyle ilgili herhangi bir kısıtlama yoktu. Sonraki devirlerde genellikle dört yıl görev yapmışlarsa da bu süreyi doldurmadan azledilenlere de rastlanır. Şeyhülharemlerin Arapça bilmesi gerekli olduğundan bazan yapılan tayinler bu sebeple iptal ediliyordu. Ayrıca hacı kafilelerinin Medine veya Mekke'de problemlerle karşılaşmaları yüzünden merkeze yapılan şikâyetler dolayısıyla azledilenler olmuştur. Şeyhülharem unvanının tevcihi Osmanlılar'dan sonra da sürmüştür. Günümüzde Mescid-i Harâm'da ve Mescid-i Nebevî'de görev yapan başimamların unvanları arasında şeyhülharem de yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VI, 325, 332; VII, 184, 187; IX, 343; X, 164, 586; XII, 96; XIII, 161; XXII, 163; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Abdüssâtir v.dğr.), Kahire 1408/1988, XI, 240; XIII, 183; XIV, 51; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, XI, 122; XII, 254-256; Fâsi, *el-İkdu's-şemîn*, II, 218; V, 74, 486; Şemseddin es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-laîfe fi târihi'l-Medineti's-şerife*, Medine 1979, I, 372-373, 384; III, 231, 234-235, 616, 648; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-aḥbâri dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. Kâsim es-Sâmerrâî), Beyrut 1422/2001, II, 393; III, 41-42, 123; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil bi-târihi'l-Kuds ve'l-Halil*, Amman 1973, II, 40, 196, 204, 269, 275, 297, 334; Mir'âtü'l-Haremeyn, I, 74-82; II, 63-65; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Günü Siyaseti: Habeş Eyâleti*, İstanbul 1974, s. 96, 132-133; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1984, s. 41-42, 48, 131; Ârif Abdülganî, *Târihu ümerâ'i'l-Medineti'l-münevere*, Dimaşk 1996, s. 249-252, 265-269, 328, 405-407, 409-416; Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007, s. 107, 112, 162, 203, 247.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

ŞEYHÜLHİND

(bk. MAHMUD HASAN DİYÜBENDİ).

ŞEYHÜLİSLÂM

(شيخ الإسلام)

Osmanlılar'da ilmiye teşkilâtının başındaki âlimin unvanı.

Sözlükte "yaşlı kimse, reis, bilge" anlamlarındaki **şeyh** ile **İslâm** kelimesinden oluşan **şeyhü'l-İslâm** tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra "âlimlerin en kıdemlisi, reisi" mânâsını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır. XI. yüzyılda Horasan'da Şâfiîler'in başındaki âlim şeyhülislâm unvanıyla anılırdı. Zamanla kelimenin kullanımı yaygınlaşmış, Memlûkler'de fetvaları ile şöhret bulan fıkıh âlimlerinin şeref unvanı olmuş, bir nevi dinî reis şeklinde anlaşılmıştır. 1300 yıllarına doğru ise tanınmış müftüleri nitelemiştir. Bu şekliyle İslâm dünyasında yaygın biçimde yer almış, Evliya Çelebi de şehirleri tasvir ederken buralardaki fetva verme yetkisine sahip müftüleri şeyhülislâm diye anmıştır. Özellikle Orta Asya'da ve Çin'de önemli şehir merkezlerinde şeyhülislâm olarak nitelendirilen âlimlerin fetva yanında medreseleri teftiş etme, okutulacak dersleri belirleme, icâzet verme ve kadiya yardım etme gibi görevleri bulunmaktaydı. İran'da ise şeyhülislâmlık Osmanlılar'a benzer

şekilde resmî bir mahiyet kazanmış, Safevîler döneminde dinî mahkemenin reisine bu unvan verilmiş ve sadrüssudûr tarafından tayin yapılan bir makam olmuştur. Şeyhülislâmlığın dinî bir müesseseye haline gelişi Osmanlılar devrinde gerçekleşmiştir. Osmanlılar'da şeyhülislâmlığın kuruluş tarihi ve bu makama ilk defa kimin tayin edildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Uzun yıllar Bursa kadılığı yapan Molla Fenârî'nin 828'de (1425) Bursa müftülüğüne tayin edilmesi genellikle Osmanlılar'da müftülük ve şeyhülislâmlığın başlangıcı kabul edilmiştir. Ancak bunu, XVI. yüzyılda bütün ilmiye teşkilâtını temsil ve kontrol eden şeyhülislâmlik kurumu ile özdeşleştirmek doğru değildir. Aslında şeyhülislâm unvanı İstanbul müftüsü için kullanılmış ve devletin XVI. yüzyıl başlarında geçirdiği siyasî ve bürokratik değişimin rolüyle önemi artmıştır. "Müftülenâm" da denilen şeyhülislâmın makamı zamanla meşihat ve meşihat-ı İslâmiyye şeklinde de anılmıştır. XVII. yüzyılda şeyhülislâmlik yahut meşihat siyasî nüfuzu daha da artan bir kurum hüviyetine bürünmüş, ardından sürekli gelişmiş, hizmetli sayısı artmış, XIX. yüzyıldaki idarî düzenlemeler sırasında şeyhülislâmlar kabine üyesi olmuştur.

Şeyhülislâmlığın 1425'te mütevazı bir fetva makamı olarak ortaya çıktığı fikri genel kabul görmüştür. Oldukça erken bir tarihte kazaskerlik kurulmuşken ve Bursa kadılığı mevcutken ayrıca dinî-hukukî bir makam olarak müftülüğün ortaya çıkmasında 1420'li yılların dinî, siyasî ve ideolojik faktörlerinin etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir taraftan Fetret devrinde sonra yeniden toparlanmaya çalışıldığı, diğer taraftan bazı Râfîzî hareketlerin ve diğer gelişmelerin görüldüğü bir dönemde siyasî ve idarî otoritenin dışında dinî itibara sahip bir ilmi rütbenin ortaya çıkışı dikkat çekicidir. 836 (1433) yılında II. Murad'ın huzuruna kabul edilen Bertrandon de la Broquiere'in papa konumunda olan "büyük halife"den söz etmesi müftülüğün önemli bir mevki halini aldığını gösterir. XV. yüzyılda Molla Fenârî, Fahreddîn-i Acemî, Molla Abdülkerim Efendi, Molla Hüsrev, Molla Gürânî gibi âlimler II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed dönemlerinde müftülük makamında bulunmuşlardır. Ancak devrin kroniklerinde bunlardan şeyhülislâm diye söz edilmez. Bu durum ulemâ arasında fetva yetkisini haiz müftünün şahsiyle kaim bir unvan olduğunu ortaya koyar. Ancak Fâtih Sultan Mehmed'in teşkilât kanunnâmesinde şeyhülislâmın ulemânın reisi sayıldığı yolundaki ifa-

de, eğer söz konusu ibare metne sonradan eklenmemişse bu unvana resmî bir nitelik kazandırmış olmalıdır.

XVI. yüzyıl başlarında Zenbilli Ali Efendi'nin II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim devrindeki yirmi üç yıllık (1503-1526) dönemi şeyhülislâmın yetki ve sorumlulukları açısından bir dönüm noktasıdır. Önemli açılımların gerçekleştiği bu devirde şeyhülislâmlar bazı yeni sorumluluklar yüklenmiştir. Meselâ II. Bayezid'in İstanbul'da inşa ettirdiği medresede şeyhülislâmların ders vermesi şart koşulmuş, ayrıca Beyazıt Külliyesi'nin nezâreti de onlara verilmiştir. Şeyhülislâm makamının etkili bir konum kazanmasıyla ilgili rivayetlerde Zenbilli Ali Efendi öne çıkarılmıştır. Onun Yavuz Sultan Selim'in bazı idarî ve siyasî kararlarını tasvip etmeyerek sert tepki gösterdiği, Selim'in bunların dünyevî işler sayıldığı, müftünün sadece dinî meselelerde yardımda bulunması gerektiği şeklindeki sözlerine karşı çıkıp padişahların hem dinlerini hem dünyalarını gözetmenin şeyhülislâmın başlıca vazifesi olduğunu belirttiği kaydedilmiştir. Kaynaklarda bu hadise şeyhülislâmlik açısından yeni bir anlayışın ve değişimin habercisi şeklinde yorumlanmıştır (Mecdî, s. 284-286). Zenbilli Ali Efendi'den sonra şeyhülislâmlik yapan Kemalpaşazâde ve Sâdî Çelebi bu görevleri esnasında devrin çok yoğun geçen olaylarına fetvalarıyla, önerileriyle yeni açılımlar sağlayıp şeyhülislâmlığın itibarını arttırmışlardır. Fikirleri, görüşleri, hatta mizacı sebebiyle hakkında ciddi tartışmalar cereyan eden ilk şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'dir (ö. 954/1547). Onun alışlagelmiş sisteme muhalif fetvalar vermesi azline yol açmış olmalıdır. Çivizâde'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi mutasavvıfları eleştirmesi, para vakfı (vakf-ı nûkûd) meselesine karşı çıkması, abdestte mest üzerine mesh yapılması konusundaki sert muhalefeti tartışmalara yol açmış ve başta Ebüssuûd Efendi olmak üzere birçok âlimle fikir ayrılığına düşmüştür. O sırada Rumeli kazaskeri olan Ebüssuûd Efendi, önceki fakihlerin görüşlerine aykırı bulduğu Şeyhülislâm Çivizâde'nin bazı fetvalarını Dîvân-ı Hümâyun'a getirerek ilmi açıdan reddetmiştir. Bu gelişmeleri takip eden Kanûnî Sultan Süleyman vezirlere emir verip bu konuları görüşmek üzere ulemâyı toplantıya çağırmasını istemiş, devrin âlimleri sonuçta Çivizâde'yi hatalı bulmuş, böylece Çivizâde görevden azledilen ilk şeyhülislâm olmuştur. Ebüssuûd Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında meşihat kurumunda bü-

rokratik açıdan bazı gelişmeler meydana gelmiş, onun yaklaşık otuz yıl süren şeyhülislâmlığı bu müessesede derin izler bırakmıştır. Zaman zaman devlet işlerinde şer'î hukuka aykırı gördüğü uygulamalara, "Nâ-meşrû nesneye emr-i sultânî olmaz" diyerek karşı çıkmakla birlikte fetvalarında genellikle devletin temel siyasî prensiplerini destekleyen bir taraf dikkati çeker. Böylece kurumun siyasal otoriteyle olan ilişki ağının niteliği de belirlenmiştir.

XVI. yüzyılın ortalarında idarî görevleri artan şeyhülislâmlar yüzyılın sonlarında devletin siyasî kararlarında vezirîâzamlarla eş bir rol üstlenmişlerdir. XVII. yüzyılda devlet teşkilâtı ve saltanat kurumunda meydana gelen değişim ve zaaf ilmiye mesleğini ve onun başındaki şeyhülislâmlığı da etkilemiş. Şeyhülislâm Hocazâde Mehmed Efendi ulemâ hiyerarşisini koruma ve tayinleri elinde tutma mücadelesi vermiştir. Onun bu yetki konusunda vezirlerle olan tartışmaları yeni bir dönüşümün habercisi olacaktır. Bu durum vezirîâzamların şeyhülislâmın yetki çatışmasını zaman içinde körükleyecektir. Askerî zümlerinin iktidarda söz sahibi olduğu, padişahların hal'edildiği bu dönemlerde şeyhülislâmın durumu giderek farklılaşmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında 1703 ve 1730 isyanlarında şeyhülislâmın siyasete karışması kurumun önemli itibar kaybına uğramasına yol açmıştır. XIX. yüzyılda Vak'a-i Hayriyye'den (1826) sonra şeyhülislâmın ve ilmiyenin gücü azalmaya başlamış. Tanzimat dönemi ve II. Meşrutiyet'in ardından bu durum daha açık hale gelmiştir.

Osmanlı tarihi boyunca şeyhülislâmlik makamına tayin konusu padişahla vezirîâzamı doğrudan ilgilendiren bir özellik taşımıştır. İlmîye mesleğinin belirgin duruma geldiği XVI. yüzyılda şeyhülislâmın tayini, belli bir tahsil ve kariyere sahip olan ilim erbabı arasından sadrazamın arzı ve padişahın tasdikıyla gerçekleşiyordu. Bu dönemde Rumeli kazaskerliğinden şeyhülislâmlığa geçiş âdet halini almıştı. Daha önceki dönemlerde ise tanınmış bir âlimin kazaskerlikten, kadılıktan, hatta müderrislikten müftülüğe getirildiği görülmüştür. Nitekim Molla Fenârî müderris ve Bursa kadısı iken müftü olmuş, Fahreddîn-i Acemî de Edirne'de müderrislikten müftülüğe getirilmiştir. Zenbilli Ali Efendi müderrislikten azledildiği sırada 1503'te müftü ve yeni yapılan İstanbul Beyazıt Medresesi'ne müderris tayin edilmiş, daha önce kazaskerlik yapmış olan Kemalpaşazâde 1526'da müderrislikten müftülüğe nakle-

dilmiştir. Doğrudan Rumeli kazaskerliğinden bu makama tayin edilen ilk âlim Ebüssuûd Efendi'dir. Böylece Rumeli kazaskerliğinden meşihata geçme uygulaması başlamıştır.

Kurumun beş asırlık tarihi boyunca 131 müftü ve şeyhülislâmın görev yaptığı düşünüldüğünde ortalama sürenin üç buçuk yıl olduğu görülür. Bunlardan Ebüssuûd ve Zenbilli Ali efendiler çok uzun müddet görev yapmıştır. Onları padişah ve sadrazamla uyum sağlayan Çatalcalı Ali, Yenişehirli Abdullah ve Hâlidefendizâde Cemâleddin efendiler takip eder. Ancak XVII ve XVIII. yüzyıllarda meşihat süresinin uzaması bu göreve getirilmeyi bekleyen ulemâ arasında huzursuzluklara yol açmıştır. Bazı istisnalar olmakla birlikte bu yüzyıllarda görev süresi genellikle bir iki yıl arasında değişir. Aynı dönemlerde bir gün ve bir günden daha az bir süre makamda kalanlar da görülür (Memekzâde Mustafa Efendi, 13 saat; ikinci şeyhülislâmlığında Sâmanîzâde Ömer Hulûsi Efendi, bir gün). XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bazı âlimler ikinci, üçüncü, dördüncü defa şeyhülislâm olmuştur. Bunun en tipik örneği 1599-1608 yılları arasında dört defa bu makama gelen Sun'ullah Efendi'dir. Dürrîzâde Mustafa Efendi de tecrübesi, kıdemi ve itibarı sebebiyle 1756-1774 yıllarında üç defa şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Şeyhülislâmlar XIX. yüzyılda kabineye girdikten sonra sık sık görev yenilenmesi ve değişikliği olmuştur.

Şeyhülislâmın belirlenmesinde özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren ilmî ve hukukî ölçüler yanında siyasî ve idarî uyum arayışı ön plana çıkmış, padişahlar ve sadrazamlar kendisiyle rahat çalışabilecekleri, icraatlarına destekçi olabilecek kimşeleri bu makama getirmeyi tercih etmiştir. Daha önceleri kaydıhayat şartıyla tayin edilirken XVII. yüzyıldan itibaren sıkça şeyhülislâm değişikliğine gidilmesi bu anlayışın bir sonucudur. Şeyhülislâmların azli ise isyana dolaylı karışma ve taraf tutma, sadrazamla olan anlaşmazlık ve uyumsuzluk, diğer vüzerânın tayin ve azillerine müdahale, siyasî çekişme, ekonomik ve malî konularda muhalefet, yaşlılık, görevde ihmal-kârlık gibi sebeplere dayandırılmıştır. 1424-1574 arasındaki ilk 150 yılda on beş müftü ve şeyhülislâm görev yapmışken 1575-1730 arasında kırk üç, 1730-1880 arasında elli sekiz şeyhülislâm görevde bulunmuştur. Şeyhülislâm azilleri kendilerine çavuşbaşı gönderilerek tebliğ edilirdi; ancak Paşmakçızâde Ali Efendi ve Dürrîzâde Mustafa Efendi örneklerinde görüldüğü gibi

padişahın teveccühüne mazhar olmuş şeyhülislâmlar azledileceği zaman çavuşbaşı yerine reisülküttâb yollarırdı. İlmiye geleceğine ve kanununa göre ulemâyâ verilen en ağır ceza azil ve sürgündü. Osmanlı tarihinde istisnaî olarak bazı kritik durumlarda ulemâyâ ölüm cezasının verildiği bilinmektedir. Ahîzâde Hüseyin, Hocaîzâde Mesud ve Seyyid Feyzullah efendiler "sâî bi'l-fesâd" olma, siyasete karışma ve nüfuzlarını kötüye kullanma sebebiyle ölümlere cezalandırılmıştır.

Devlet hiyerarşisi içinde şeyhülislâmlar geliri en yüksek olanlar arasında bulunuyordu. Ömer Lutfi Barkan'ın yayımladığı XVI-XVII. yüzyıl devlet bütçelerinde kazasker maaşlarına yer verildiği halde şeyhülislâm aidatı ve ücretleri yer almaz. XV-XVI. asırlarda bir iki kalemden ibaret olan gelirlerine daha sonraki yüzyıllarda yeni gelir kaynakları eklenmiştir. İlk dönem maaşları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Alâeddin Arabî Efendi (1495) 100 akçe yevmiye ile müftü olmuştur. Ebüssuûd Efendi'nin yevmiyesi 200 akçe iken tefsirini Kanûnî Sultan Süleyman'a takdim edince bu miktar 600 akçeye çıkarılmıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaşları yanında arpalık tahsisi usulü başlamış ve ilk arpalık Bostanzâde Mehmed Efendi'ye verilmiştir. Bu konudaki fermanda Ebüssuûd Efendi'nin 550 akçe yevmiye alıp ayrıca arpalıkları bulunmadığı, ilk defa Bostanzâde'ye 50.000 akçelik arpalık verildiği bildirilmiştir (Hezârfen Hüseyin Efendi, s. 199-200). 1603'te şeyhülislâm olan Ebülmevâmin Mustafa Efendi'ye Kalkandelen ve civarında 60.000 akçelik zeâmet arpalık olarak tahsis edilmiş, 1013'te (1604) 600 akçe ile emekli edilmişti. Görevde iken verilen arpalığın birkaç yerin toplam vergi gelirlerinden elde edildiği ve bu yerlerin gelir durumuna göre sıkça değiştiği bilinmektedir. Nitekim Paşmakçızâde Ali Efendi ile Ebûsâidzâde Feyzullah Efendi'nin zengin arpalıkları bulunmaktaydı. XVII ve özellikle XVIII. yüzyılda şeyhülislâmların maaş ve arpalıklarına ilâveten çok farklı gelirleri vardı. Bunlar nezâret ettiği vakıf gelirleri, aynı tayinatlar, atıyye ve hediyeler, bohçabâhâ, muhızır müjdeleri, tayin-tevcih harçlarıydı. Tanzimat döneminde ise kendilerine diğer görevliler gibi muayyen maaş tahsis edilmiştir. Mâzuliyet devrinde şeyhülislâma maaş veya arpalık şeklinde ödeme yapılır, ölümünden sonra bunun bir kısmı ailesine verilir, geri kalanı hazineye aktarılırdı. Mâzul şeyhülislâmlar, genellikle emekli maaşı olarak taşrada tahsis edilen arpalıklarına bizzat gitmeyip ulemâdan bir ki-

şiyi nâib gönderirlerdi, bunlara mevâlî nâibi denirdi. Bazı dönemlerde mâzul şeyhülislâmların arpalıklarına bizzat gitmeleri üzerinde hassasiyetle durulması sıkıntılara yol açmıştır. Meselâ Şeyhülislâm Hamîdzâde Mustafa Efendi mâzul şeyhülislâmları arpalıklarına gitmeye mecbur edince ulemâ arasında ciddi huzursuzluklar başlamış, bu durum Hamîdzâde'nin azlini hazırlayan sebeplerden birini teşkil etmiştir.

Şeyhülislâmın protokol ve hiyerarşideki üstün konumunu göstermesi bakımından *Fâtih Kânunnâmesi* ilk resmî belgedir. Burada şeyhülislâmın ulemânın reisi olduğu, vezirîazâmın şeyhülislâma ve padişah hocasına teşrifatta kendisinin önünde yer vermesi gerektiği vurgulanmaktadır. XVI. yüzyılda Lutfi Paşa'nın *Âsafnâme* adlı eserinde sadrazamın her iki bayramda veya bir hastalık durumunda şeyhülislâmı ziyaret etmesi, bunun dışında birbirlerini ziyaretin kanun olmadığı belirtilmekte, padişah hocasının protokolde şeyhülislâmın önünde geleceği ifade edilmektedir. Sadrazamların şeyhülislâmları ziyareti, ilk defa 1584'te Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın padişah emriyle Çivizâde Mehmed Efendi'yi ziyaret etmesiyle başlamış, daha sonra bu teamül haline gelmiştir. Osmanlı bürokrasisinde çeşitli yüksek makamlarda pâye uygulaması bulunduğu halde sadrazamlık ve şeyhülislâmlık bunun dışında tutulmuştur. Yalnız Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi 1059'da (1649) Rumeli kazaskeri iken *Ravzatü'l-ibrâr* adlı tarihini padişaha takdim edince Rumeli kazaskerliği pâyesiyle, nakîbüleşraf olan Fethullah Efendi'ye babasından sonra şeyhülislâm olmak üzere meşihat pâyesi verilmiştir. Padişah hocası şeyhülislâmlığa tayin edilirse "câmiu'r-riyâseteyn" unvanını alırdı. Hoca Sâdeddin, Seyyid Feyzullah ve Hasan Fehmi efendiler bu unvanla anılmıştır. Beyefendi unvanı ise bir taraftan paşa torunu olanlara veriliyordu. Meselâ İvazpaşazâde İbrâhim, Ârif Hikmet, Ahmed Muhtar, Pîrîzâde Mehmed Sâhib Molla ve Dürrîzâde Abdullah beyefendi unvanını almıştır. Padişahlar ise şeyhülislâmlara hitaplarında genellikle "efendi dâimîz" tabirini kullanırlardı. Şeyhülislâmlar zaman içinde devlet erkânının katıldığı büyük merasimlerde yer almış ve giderek genişleyen teşrifatin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed kanunnâmesinde şeyhülislâm, padişah hocası ve kazaskerin elkâbı aynı olup "a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahîrîn ..." şeklinde başlayan kalıplaşmış

uzun bir ibare halinde verilir (*Kânûnnâme-i Âli-Osman*, s. 22). Bu durum şeyhülislâmlık makamının henüz tam anlamıyla teşkilâtlanıp resmîleşmediği intibamı vermektedir. Şeyhülislâmlar fetvalarında "el-fakir Ahmed" şeklinde çok yalın ve kısa imzalar kullanmışlardır. Hamîdîzâde Mustafa Efendi belgelerde "ed-dâî Mustafa Hamîdîzâde ufiye anhumâ" ibaresine yer verirken bir fetvada "ketebehü el-fakir Mustafa ufiye anh" şeklinde yazılmıştır. Fetvalar genellikle fetvahânedeki fetva eminleri, mübeyyizler tarafından yazılmakla birlikte cevap kısmını şeyhülislâm yazar ve özellikle imzayı bizzat kendisi atardı. Dürrî Mehmed Efendi 1736'da felç olup imza atmakta zorlanınca I. Mahmud rahatsızlığı geçinceye kadar düzenleyeceği fetva, hüccet vb. evrakta mühür kullanmasına izin vermişti. İmza yerine izinle mühür kullanan başka şeyhülislâmlar da vardır.

Şeyhülislâmlar başlarına ulemâya mahsus beyaz örfî kavuk koyarlardı; seyyid olanların kavuğu ise yeşil tülbent ile sarıydı. Arkalarına merasim kıyafeti olarak "ferve-i beyzâ" (samur kürklü beyaz sof) denilen bir cübbe giyerlerdi. Göreve yeni getirilen şeyhülislâmlar saraya çağrılır, tayinle ilgili tebligat yapılır ve törenle ferve-i beyzâ giydirilir, ardından kendi konağında tebrikleri kabul ederdi. Bayramzâde Zekeriyâ Efendi'nin şeyhülislâmlığa tayini için düzenlenen merasimi anlatan Selânikî, "kâide-i devlet" üzere tören kıyafetli on beş çavuşun şeyhülislâmı evinden alıp Dîvân-ı Hümâyûn'a getirdiklerini bildirir (*Tarih*, I, 322-323). Dürrîzâde Mehmed Atâullah Efendi, 1783'te saraya davet edilerek Sadrazam Halil Hamîd Paşa'nın hazır bulunduğu bir merasimle şeyhülislâmlığa tayin edilmiş, Rumelihisarı'ndaki yalısı uzak olduğundan tebrik merasimi eski şeyhülislâmlardan Mehmed Şerif Efendi'nin Hoca-paşa'daki konağında yapılmıştır. Şeyhülislâmların vefatında belli bir tören düzenlenir, cenaze namazları genellikle Fâtih Camii'nde kılınırdı.

Görevleri ve Yetkileri. Şeyhülislâmların en temel görevi kendilerine sorulan dinî, siyasî ve idarî konularda fıkha ve özellikle Hanefî fikhına göre fetva vermektir. Fetvaların giriş kısmında, "Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyye'den cevap ne veçhiledir ki" cümlesi bir formül halinde yer alırdı. Normal mahkemelerde veya meşihat-görülmeğe olan bir davada tarafların getirdiği şeyhülislâm fetvaları çok etkili oluyordu. Şeyhülislâmların ahvâl-i şahsiyyeye ve gündelik hayatın akışına dair fetvalarının binlerce örneği kendi dönemle-

rinde veya kendilerinden sonra derlenen fetva mecmualarında toplanmıştır. İdarî ve siyasî nitelikli önemli fetvalar bu mecmuaların "kitâbü's-siyer" bahsinde yer almakta, ancak daha ziyade fetvahânedeki ya resmî belgeler içerisinde bulunmaktadır. Fetva mecmuası (derlenmiş standart fetva kitabı) olan şeyhülislâmların sayısı azdır. Bu derleme işi XVI. yüzyıldan itibaren giderek artmıştır. Bunların içerisinde hal' fetvalarının özel bir yeri vardır. Çok defa siyasî mülâhazalarla ve konjonktüre göre asker ve ulemâ iş birliğiyle verilen bu fetvaların şer'î ve hukukî yönü tartışmalıdır. Sultan İbrâhim'in hal'inde Şeyhülislâm Hoca Abdürrahim Efendi ocak ağalarının ve ulemânın desteğiyle önce hal', ardından katil fetvasını vermiş, hatta infaz esnasında cellâdın yanında bizzat bulunmuştu. Son dönemde Abdülaziz ve V. Murad'ın hal'i için Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin verdiği iki fetva, Şeyhülislâm Ziyâeddin Efendi'nin II. Abdülhamid'le ilgili fetvaları, gücü eline geçiren grubun hukuku kendi maksadına uygun şekilde siyasî emellerine nasıl alet ettiğinin tipik örnekleridir. I. Dünya Savaşı için verilen beş fetva, Vahdeddin'in hal' fetvası, Millî Mücadele aleyhine Dürrîzâde Abdullah Beyefendi'nin fetvası bu alanda son örneklerdir.

Erken dönemlerde Kemalpaşazâde'nin ve Ebüssuûd Efendi'nin umumi fetvalarının verilmesi, bunların İslâm hukuku ve örf ile (şer'-i şerîf ve kânûn-ı münîf) bağdaştırılması konusunda önemli hizmetleri olmuştur. Özellikle Ebüssuûd Efendi'nin bu nevi fetvalarda cevaplarını gerekçeli ve açıklamalı olarak hazırlaması dikkate değer bir husustur. Aslında şeyhülislâmların fetvalarına gerekçe yazmayıp bu uygulamanın kaza ve şehir müftülerine (kenar müftüleri) mahsus olduğu söylenmektedir (Hezârîfen Hüseyin Efendi, s. 200). Ebüssuûd'un Kıbrıs'ın Venedik'ten alınmasıyla ilgili fetvası İslâm'ın ve devletin menfaatlerinin korunması konusunda ilginç bir örnektir (Peçuylu İbrâhim, II, 486-487); burada devlet siyasetiyle şer'î hukukun nasıl bağdaştırıldığı görülmektedir. Osmanlı gibi çok dinli ve kültürlü, yeni fetihlerle toprak kazanımlarının veya daha sonra kayıplarının olduğu, dış dünya ile devamlı irtibat halinde bulunan bir devlet için Ebüssuûd Efendi'nin fetvaları zaruri açılımlardı. İleriki dönemlerde birçok şeyhülislâm kendisinden beklenen bu açılımı sağlayamayarak hukukun tıkanmasına yol açmıştır.

Şeyhülislâmın dinî-hukukî alanlardaki konumu her dönemde önemli olmakla birlik-

te başlangıçta idarî görevleri yok denecek kadar az olup iftâ teşkilâtının başı sıfatıyla müftülerin tayiniyle sınırlı idi. Ancak XVI. yüzyılın ortalarında mevleviyet derecesindeki kadı ve müderrislerin tayin, terfi ve diğer işlemleri kazaskerlerden şeyhülislâmlara intikal edince idarî görevleri artmaya başlamıştır. XVII. yüzyıldan itibaren hekimbaşı, müneccimbaşı ve dergâhlara şeyh tayinleri dahil olmak üzere bütün ilmiye tevcihâtı, şeyhülislâmların sadrazama "işâret-i aliyye" denilen teklif ve inhâlar ile yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı bürokrasisinin iyice geliştiği XVIII. yüzyılda bu tayinler üçlü, dörtlü, hatta beşli prosedürler halinde gerçekleşiyordu. Meselâ bir müneccimbaşı tayininde aday bir dilekçe ile tayin talebini hekimbaşya sunuyor, hekimbaşı kanaatini şeyhülislâma arz ediyor, şeyhülislâm işâret-i aliyyesiyle talebi sadrazama teklif ediyor, sadrazam telhisle padişaha arz ediyor, padişahın hatt-ı hümâyunu ile müneccimbaşı tayini gerçekleşiyordu. Bu muamelenin tamamı adayın dilekçesine farklı yazı ve ifadelerle işlenir, hepsi tek sayfa üzerinde görülürdü (ayrıca bk. İŞÂRET-i ALİYYE). Şeyhülislâmlara özellikle kabine üyesi oldukları son dönemde bazı ek görevler verilmişti. 1871'de Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nezâreti'ne geçmesiyle Evkâf-ı Hümâyûn nazırlığı Ahmed Muhtar Beyefendi'ye ikinci görev olarak tevcih edilmişti. Dürrîzâde Abdullah Beyefendi, Sadrazam Damad Ferid Paşa'nın muahede şartlarını görüşmek için ikinci defa Paris'e gittiğinde sadârete vekâlet etmiş, Mustafa Sabri Efendi de bir süre sadâret vekilliği yapmıştır.

XVI. asırdan itibaren padişah ve sadrazamlar, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olmamakla birlikte giderek artan bir şekilde şeyhülislâmın görüşüne müracaat etmiş, XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmlar idarenin fiilen içinde bulunmuştur. I. Ahmed'in vefatı üzerine ehlü'l-hal' ve'l-akd olarak Sadâret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Hoca-zâde Esad Efendi ve diğer devlet erkânı sabah namazından önce şeyhülislâmın evinde toplanarak Şehzade Mustafa'nın cülûsuna karar verip biat etmişlerdi. Yine Sadrazam Kemankeş Ali Paşa, Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi, ulemâ ve devlet erkânı Sultan Mustafa'nın hal'ine ve IV. Murad'ın cülûsuna karar vermişlerdi. Daha sonraki dönemlerde şeyhülislâm önemli ölçüde ulemânın sözcüsü gibi hareket etmeye başlamıştır. Şeyhülislâmların çoğunlukla kendi iradeleri dışında bilhassa askerî ayaklanmalar esnasında siyasî olayların içine çekildikleri

görülmektedir. Beylerbeyi olayı (1589), II. Osman olayı (1622), Patrona İsyanı (1730), Kabakçı İsyanı (1807) buna örnek gösterilebilir. Buradaki ortak strateji, asker kıyamına meşruiyet kazandırmak için dini ve hukuku temsil eden şeyhülislâmın desteğini, dolayısıyla şer'î-hukukî metin olan fetvasını almaktır.

Meşveret meclislerinde şeyhülislâmlar etkili bir görev icra etmişlerdir. Dîvân-ı Hümayun'un önemini kaybettiği XVIII ve XIX. yüzyıllarda savaş ilânı, barış akdi, padişah hal'i, İstanbul ve taşradaki huzursuzluklar gibi konularda meşveret meclisleri daha sık toplanmış, daha geniş katılımlı, daha yetkili bir kurum özelliği kazanmış, şeyhülislâmlar burada en güçlü üye olarak baş sırayı almıştır. Zaman zaman bu meclisler şeyhülislâm konağında toplanmıştır. Dürrîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında devleti meşgul eden Osmanlı-Rus harbiyle ilgili olarak şeyhülislâmın konağında yapılan meşveret meclisinde şeyhülislâm sert konuşmalar yapmış, yetkililerin Rusya ile savaş konusundaki tereddütleri karşısında, "Moskoflu Kırım'ı açıktan açığa zaptetti, sükût mu edelim?" diyerek savaş açılmasını teşvik etmiştir. Meşveret meclislerinde görüşülen siyasî, askerî ve idarî konuların dinî ve hukukî meşruiyetini sağlamlaştırmak için

şeyhülislâmdan ayrıca fetva alınırdı. Nitekim karantina uygulamasıyla ilgili meşveret meclisinde Şeyhülislâm Mekîzâde Mustafa Âsım Efendi'den fetva alınmıştır (BA, Cevdet-Sihhiye, nr. 347). Yunanistan'ın bağımsızlığı hakkında 1830'da toplanan meşveret meclisinde bağımsızlık kararı şeyhülislâmın fetvasına dayandırılmıştır. Kurulacak yeni askerî teşkilât için 1826'da Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi'nin konağında üç gün arayla yapılan iki meşveret meclisinde ulemâ fikhî açıdan konuyu değerlendirmiş, şeyhülislâmın hazırladığı birinci fetvada askerî eğitiminin zarureti, ikinci fetvada ise askerden kaçanlara verilecek cezalar konu edilmiştir (Cevdet, XII, 148-150; Yakut, s. 156-157).

Şeyhülislâmın bir başka önemli görevi ruûs imtihanlarıdır. XVIII ve özellikle XIX. yüzyıllarda şeyhülislâmları en çok yıpratılan konulardan biri olan bu imtihanların çok uzun aralıklarla yapılması görev bekleyen ulemâ arasında büyük yığılmaya sebep olmakta, bu yüzden birçok usulsüzlük ortaya çıkmaktaydı. Genellikle yedi yılda bir yapılan imtihanlarda mağdur olduklarını iddia edenler çok değişik yollara başvururlar, şeyhülislâmı ve kazaskerleri şiddetle eleştirip haklarını aramaya çalışırlardı. Bunların dışında şeyhülislâmın büyük vakıflara nezaret ettikleri, huzur derslerinde huzur hocalarını seçtikleri, huzur mürâfaasına başkanlık yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca özellikle XVII. yüzyıldan itibaren cülûs sonrası kılıç alayına katılarak padişaha törenle kılıç kuşandırmışlardır. Teşkil edildiği tarihten itibaren şeyhülislâmlık iftâ teşkilâtından sorumlu olmuş, bütün eyalet, sancak ve kaza müftülerinin tayinleri, yer değiştirmeleri, azilleri, fetva teşkilâtıyla ilgili diğer problemlerinin çözümü onlara havale edilmiştir. Osmanlılar'dan ayrılıp bağımsız hale gelen Balkan devletlerindeki müftülerin, diyanet görevlilerinin her türlü özlük işlemleri de Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki müslümanların hâmis olması sebebiyle şeyhülislâmlık tarafından gerçekleştirilmiştir. Yunanistan'da ve Bulgaristan'da 1913 yılından sonra müftülerin menşurları İstanbul'da şeyhülislâm tarafından verilmiştir.

Osmanlı teşkilâtında başlangıçtan itibaren ulemânın kurucu, uygulayıcı ve islah edici olarak önemli rol oynadığı bilinmektedir. Ulemânın reisi sıfatıyla şeyhülislâmlar bu konuda en önde gelmekteydi. Şeyhülislâm adayı aranırken XVII. yüzyıldan itibaren değişime ve yeniliklere ne ölçüde yardımcı, hatta öncü olacağı hususu dikkate alınıyordu. Bu hassasiyet islahatın yo-

ğunlaştığı XVIII ve XIX. yüzyıllarda daha da artmıştır. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi yenilik taraftarı olması dolayısıyla III. Selim'in takdirini kazanmıştı. Dürrîzâde Abdullah Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında hazırlanan mazbataya mâzul ulemânın en kıdemlilerinden biri olarak imzasını koyması sebebiyle II. Mahmud tarafından takdir edilmiştir. Şeyhülislâm Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi açık fikirli, Tanzimat dönemi yeniliklerini tasvip eden bir âlimdi. Özellikle kadılık ve nâiblik mesleğinde bir süreden beri görülen bozuklukların giderilmesi için yeni düzenlemeler yapmış, Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir hukuk mektebi açılmasını sağlamıştır.

Şeyhülislâm Dairesi. İslâm dünyasında ki geleneği sürdüren Osmanlılar'da yetkililer evlerinin selâmlık kısmını resmî daire şeklinde kullanırlardı. Evi uygun olmayanlar geniş bir konağa veya köşke taşınırlardı. XVII ve XVIII. yüzyıllara kadar şeyhülislâmların maiyeti ve meşihat makamı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yer almamaktadır. Erken dönemlerde şeyhülislâmın fetva emini, çuhadar, telhisçi, kâtip, müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci, mühürdar ve müvezzî gibi yardımcıları vardı. Bunlar arasında önemli yeri olan fetva emini derin fikhî bilgiye sahip, şer'î meselelere vâkıf dirayetli âlimler arasından seçilirdi. Fetva eminliğinin Ebüssuûd Efendi tarafından ihdas edildiği bilinmektedir. Özellikle XVI. yüzyıldan sonra şeyhülislâmlar fetvaların kaynaklarının bulunması ve formüle edilmesi işini eminlere bırakmışlardır. Şeyhülislâmlardan fetva emaneti hizmetinde bulunanlar daha sonra düzenli fetva mecmuaları meydana getirmişlerdir (meselâ Çatalcalı Ali Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi, Menteşzâde Abdürrahim Efendi ve Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi). 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile meşihat makamı, kazaskerlik ve İstanbul kadılığı dahil olmak üzere bütün şer'î kurumlarla birlikte Ağakapısı'na taşınmış ve buraya Bâb-ı Meşihat adı verilmiştir. Bu daire ve kalemlerde toplam 150 kadar görevli bulunuyordu (bk. BÂB-ı MEŞİHAT). Şeyhülislâmlar, sosyal durumlarına uygun biçimde sur içi İstanbul'unda ulemâ semti diye bilinen Fâtih, Süleymaniye, Beyazıt üçgeni içinde veya çevresinde otururlardı. Ayrıca XVIII ve XIX. yüzyıllarda bazıları Boğaziçi'nde yalı sahibi olmuştur. Bu imkânı elde etmede mensup buldukları ilmiye ailesinin önemli rolü vardı. Şeyhülislâm biyografilerinde özellikle mâzuliyetten sonra yaşadıkları köşk-

Şeyhülislâm (*Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft*, İstanbul 1966, lv. 3)

leri ve yalılar zikredilmektedir. Bu köşkler ve yalılar yer aldıkları bölgeye itibar kazandırdı. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Zeyrek semtindeki konağı o civarın en meşhur evi idi.

İlim hayatı, oluşan geleneğin icabı olarak birçok ulemâ ailesinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Osmanlı döneminde bu durumun daha kuvvetli bir şekilde kendini gösterdiği bilinmektedir. Köklü ailelere mensup şeyhülislâmların sayısı büyük bir yekün tutmakta, Dürrîzâdeler, Hocasâdeddinzâdeler ve Mirzazâdeler çok sayıda şeyhülislâm çıkararak ailelerin başında yer almaktadır. Şeyhülislâmların başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlerin çeşitli dallarında eser yazmaları yanında şair, tarihçi, sanatkar ve kütüphane sahibi, ayrıca ilim ve sanat hâmisisi olarak Osmanlı kültür ve sanatına katkıları son derece önemlidir. Kemalpaşazâde, Hoca Sâdeddin, Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi, Ârif Hikmet Bey gibi tanınmış şair, tarihçi, hattat, kültür adamı dışında tezkirelerde ve diğer biyografik eserlerde adlarına ve eserlerine yer verilen birçok şeyhülislâm bulunmaktadır. Şeyhülislâmların nüfuzları ve muhitleri sayesinde ilmi ve sanatı himaye ettiklerine dair çeşitli örnekler vardır. Osmanlı tarihinde şeyhülislâmlara ait listelerin oluşturulduğu bilinmektedir. Bunlar Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârîh'i* (İstanbul 1146) ve Mehmed Şemî'nin *Esmârü't-tevârîh'i* (İstanbul 1311) içinde bulunur. Bu eserlerin zeyillerinde listeler devam ettirilmiştir. Toplu biyografileri *Devhatü'l-meşâyih* ile (İstanbul, ts.) *İlmiyye Salnâmesi*'nde yer alır. Ayrıca *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye* ve zeyillerinde geniş bilgilere rastlanır. Şeyhülislâmlık, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından önce Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne dönüştürülmüş, 1924'te hilâfetin ilgasıyla birlikte bu vekâlet kaldırılarak Diyanet İşleri Reisiği kurulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âli Osman* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2003, s. 5, 22; Lutfî Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Küçükoglu), İstanbul 1991, s. 17; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 284-286; Selânikî, *Târih* (İpsirli), I, 322-323; Peçuyî İbrâhîm, *Târih*, II, 486-487; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fi Kavânin-i Âli Osmân* (haz. Sevim İlğürel), Ankara 1998, s. 197-201; *Teşrifât-ı Kadîme*, tür.yer.; *Devhatü'l-meşâyih*, tür.yer.; Cevdet, *Târih*, XII, 148-150; *İlmiyye Salnâmesi*; Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, s. 173-214; Danişmend, *Kronoloji*², V, 109-168; Zahit Aksu, *Le Şayh al-Islam Abû's-Su'ûd et ses fatwâs en droit pénale* (doktora tezi, 1971), Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Paris; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*,

Ankara 1972; İhsan Süreyya Sırma, *L'institution et les biographies des shah al-Islâm sous le règne du Sultan Abdülhamid II (1876-1909)* (doktora tezi, 1973), Université des Sciences Humaines de Strasbourg; R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986; a.m.f., "Şaykh al-Islâm", *EP*² (İng.), IX, 400-402; Murat Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul 2002; a.m.f., "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtında Şeyhülislâmlık", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IX, 847-854; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Snufi*, İstanbul 2004; Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsi*, İstanbul 2005, tür.yer.; Bilgin Aydın v.dğr., *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2006; İhram Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul 2008, tür.yer.; M. C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti, Osmanlı Ulemâsi, Klasik Dönem Sonrası* (trc. Mehmet Faruk Özçınar), İstanbul 2008; R. W. Bulliet, "The Shaikh al-Islâm and the Evolution of Islamic Society", *StI*, XXXV (1972), s. 53-68; Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İİFD*, sy. 2 (1977), s. 201-209; a.m.f., "Şeyhülislâmlık Makamı", *EAÜİFD*, sy. 5 (1982), s. 197-218; M. M. Pixley, "Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislâm'ın Gelişimi ve Rolü" (trc. Nuri Çevikel), *Türkiye Günlüğü*, sy. 60, Ankara 2000, s. 99-106; J. H. Kramers, "Şeyh-ül-İslâm", *İA*, XI, 485-489.

MEHMET İPSİRLİ

ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

İstanbul Eyüp'te
XVIII. yüzyılın ortalarında
inşa edilen tekke.

Nişanca semtinde yer alan tekkenin bânisi Feyzullahefendizâde Şeyhülislâm Seyyid Mustafa Efendi'dir. 1157'de (1744) yaptırılan tekke bâninin oğlu Kazasker Seyyid Abdullah Efendi meşhid-tevhidhâneye minber ekleyerek bu mekânı camiye dönüştürmüş, ortadan kalkmış bulunan ahşap harem binası da XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeniden inşa edilmiştir. Bazı önemsiz tâdilât hariç özgün haliyle XX. yüzyıla ulaşan tekke zamanla harap olmuş, 1970'lerde Vakıflar İdaresi'nce esaslı bir onarıma tâbi tutulmuş, ancak yeni bir işleve tahsis edilmediğinden bazı şahıslarca işgal edilmiş ve mesken olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Nakşibendîliğe bağlı şekilde faaliyete geçen tekke sonuna kadar bu özelliğini korumuştur. İlk postnişin Tokatlı Şeyh el-Hac Mûsâ Efendi'dir (ö. 1160/1747). Kendisini Şeyh Abdülkerim Efendi (ö. 1180/1766) ve İspartalı Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö.

1833) takip etmiştir. Dördüncü postnişin Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'den sonra posta M. Emin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Zeki Efendi (ö. 1836) ve ardından Şeyh el-Hac Ali Efendi (ö. 1862) geçmiştir. Üsküdar'da Selimiye Tekkesi'nin postnişini olan ve Nakşibendîliğin yanı sıra Mevlevîliğe mensup bulunan Konyalı Şeyh Ali Behcet Efendi'nin halifesi olan Ali Efendi'nin ayrıca Halvetîliğin Uşşâki kolundan hilâfeti olduğu anlaşılmaktadır. Ali Efendi'yi oğlu Şeyh Mehmed Hasib Efendi (ö. 1890) ve torunu son postnişin Şeyh Mehmed Râsih (Kartal) Efendi izlemiştir. Mukabele günü XIX. yüzyılın ilk yarısında cuma, ikinci yarısında perşembe olarak belirtilmiştir. Dahiliye Nezâreti'nin rûmî 1301 (1885-86) tarihli istatistik cetvelinde tekke beş erkekle iki kadının ikamet ettiği kayıtlıdır. Haydarçesmesi sokağına açılan cümle kapısı 1056 (1646) tarihli Beyzâde Mehmed Efendi Çeşmesi'ne bitişik halde tasarlanmıştır. Kesme küfeki taşıyla inşa edilen kapının basık kemerinin üzerinde tekkenin inşa tarihini (1157) veren, metni Kâtibzâde Mehmed Refî Efendi'ye ait ta'lik hatlı manzum kitâbe yer alır.

Tekkenin meşhid-tevhidhâne, çilehâne, şerbethâne ve derviş hücrelerini barındıran ana bina 32,50 × 27,75 m. boyutlarında bir alanı kaplar. Osmanlı medrese şemasını yansıtan binanın ortasında dikdörtgen planlı (15 × 11 m.) renkli bir avlu yer almakta, bütün mekânlar yirmi dört birimli bu revakın arkasında sıralanmaktadır. Mukarnas başlıklı, mermer sütunlara oturan tuğla örgülü sivri kemerlere sahip revakta birimler pandantifli kubbe ve tekne tonoz örtülüdür. Kuzeyde basık kemerli giriş üzerinde yer alan ta'lik hatlı manzum inşa kitâbesinin yazarı Kazasker Neyli, hattatı Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi'dir. Güneyde sekizgen prizma biçiminde kubbeli meşhid-tevhidhâneyle buna bağlı çilehâne (tikâf hücre) ve şerbethâne olması muhtemel iki birim, ayrıca iki adet derviş hücre, batı ve doğuda beşer adet derviş hücre yerleştirilmiştir. Güney cephesinde dışa taşkın olan meşhid-tevhidhâne, çevresindeki mekânlardan yüksek tutulmuştur. Basık kemerli girişi üzerinde ta'lik hatlı manzum üçüncü bir kitâbe bulunur. İki sıra halinde ele alınan pencere-lerden alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı olup kesme taş söveler ve demir parmaklıklarla, sivri kemerli olan üst pencereler ise alçı revzenlerle donatılmıştır. Kurşun kaplamalı ve mermer alemli kubbenin sekizgen kasağında sivri kemerli ve alçı revzenli pencereler yer alır. Harimde fevkanî